

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6  
Кафедра соціології та психології*

**ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ**

з навчальної дисципліни «Соціальна психологія» обов'язкових компонент  
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

*053 Психологія (практична психологія)*

**Тема 9. Соціалізація особистості як соціально -психологічний  
феномен**

**Харків 2023**

**ЗАТВЕРДЖЕНО**

Науково-методичною радою  
Харківського національного  
університету внутрішніх справ  
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

**СХВАЛЕНО**

Вченою радою факультету № 6  
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

**ПОГОДЖЕНО**

Секцією Науково-методичної ради  
ХНУВС з гуманітарних та  
соціально-економічних дисциплін  
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри  
соціології та психології  
Протокол № 8 від 15.08.2023 р.

**Розробник:**

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат біологічних наук, доцент  
Шахова О.Г.

**Рецензенти:**

1. Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент Віденєєв І.О.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

### План лекції

1. Особистість як соціокультурна система.
2. Соціалізація: поняття, механізм, детермінанти.
3. Соціалізація як інкультурація, інтерналізація, адаптація та конструювання соціальності.
4. Виховання та інститути соціалізації.
5. Гендерна соціалізація.

### Рекомендована література:

#### Основна

1. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – Київ : Талком, 2018. – 580 с.
2. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с
3. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості Харків: «Контраст», 2019. 116 с.

#### Допоміжна:

4. Бандурка А.М., Землянская Е.В. Психология руководителя: монография Х. : Золотая миля, 2013. 720 с.
5. Скорюк В.Д. Соціальна психологія в схемах і коментарях: учб.-практ. пос. Київ : Сварог, 2017. 207 с.

#### Інформаційні ресурси в Інтернеті:

6. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
7. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
8. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>

### Текст лекції.

#### 1. Особистість як соціокультурна система.

Людина – істота біосоціальна. Населення Землі складають понад 7,5 мільярдів осіб; усі вони належать до одного біологічного виду "homo sapiens" незалежно від расових та етнічних ознак, місця помешкання, ступеню соціально-економічного розвитку суспільства. Кожна нормальна людина від народження має комплекс властивостей, що відрізняє її від усіх біологічних організмів: здатність до абстрактного мислення та безперервного інтелектуального вдосконалення, мовні здібності, розвинуті кінцівки, що достатні для виконання складних сенсорно-моторних функцій, нарешті, прямоходження. Загальновидові риси є джерелом, основою соціального життя. Але соціальність (колективне буття) не змінює біологічну природу людини, не вдосконалює її тілесну організацію. Вчені довели, що генетичний код людини залишається незмінним кілька десятків тисяч років, а може й

більше. Кроманьйонець (територія Франції), за свідченням археологів, був тотожним сучасній людині ще 30 тисяч років тому. На протязі цих тисячоліть людина все ж таки вдосконалювалася, але не з точки зору її біологічних властивостей, а за своєю соціальною суттю, за рахунок розвитку її особистості.

Суспільство для людини є природним і необхідним середовищем існування, поза соціумом вона втрачає навіть загальновидові риси: здатність розмовляти не переростає у мову, розумові здібності – у інтелект, можливість працювати й використовувати знаряддя праці – у справжню "людську" працю. Відомий мистецький образ Мауглі є літературною фантазією англійського письменника Кіплінга. Реальність є іншою. Цікавим феноменом залишаються так звані феральні діти. Відомі два десятки випадків, коли звірі вигодовували немовлят: дійсно, частіше це робили вовки, такі випадки траплялися у різних країнах, в тому числі і в Індії. Але діти, що були ізольовані від соціуму, не розвивалися у повноцінних людей, навіть в разі повернення їх до суспільного життя. Спочатку вони нагадували своїх вихователів – вили, рачкували, поводити себе, як вовчата, або мавпи, або собаки. Зусиллями вчених, вихователів знайди потроху забували життя у лігві, але вони не набували якості повноцінної людини! Навіть навчити підлітків мові у повному обсязі не вдавалося; більш того, вони жили порівняно недовго і вмирали у ранньому віці. Що відбувалося з дітьми? У них своєчасно не закладався підмуток особистості, тобто не розвивалася соціальна складова. Як з'ясувалося, остання – життєво важлива, людина не може існувати поза суспільством; не набувши рис особистості, людина деградує навіть фізично.

*Особистість* – це соціальна складова людини, сукупність рис і властивостей, що не успадковуються генетично та формуються у суспільстві. В процесі розвитку особистості потенційні можливості й природні здібності людини використовуються для формування соціальних властивостей, або так би мовити другої складової людини. Це відбувається шляхом засвоєння культурних чинників і при умові, що особа вступає у соціальні зв'язки з іншими людьми, соціальними групами. Людина, таким чином, є суперечливою єдністю біологічного та соціального, матеріального та ідеального. Але, в той же час, індивід – цілісна система. Особистість не можна відділити від тіла, фізичної підсистеми. Особистість є соціокультурною підсистемою людини, що, з одного боку, поєднує її зі спільністю, іншими людьми, суспільством, з другого, – вона виконує "внутрішні" управлінські функції, керує поведінкою, активністю суб'єкта. Здатність до руху, енергетичні джерела забезпечують біологічні чинники, а ось напрямок діяльності, характер вчинків залежать від особистості. Вона транслює вимоги суспільства, соціальні цінності та норми, інтерпретує культурні чинники, продукує мотиви та цілі поведінки індивіда.

Соціологи розглядають особистість у контексті зв'язку людини з соціумом. Наприклад, теорія "дзеркального Я" трактує сутність особистості як віддзеркалення індивідуальних властивостей людини в суспільній думці,

оточенні. Індивід звикає усвідомлювати себе таким, як його сприймають інші люди. Професор Мічиганського університету Чарлз Хортон Кулі (1864–1929) вважав, що особистість є результат багатьох інтеракцій (взаємодій) з оточенням. "Я" вбирає в себе, по-перше, уявлення про те, "як я виглядаю в очах іншої людини"; по-друге, уявлення про те, "як ця інша людина оцінює мій образ"; по-третє, самовідчуття гордості або приниження, що виникає внаслідок перших двох факторів. Значну популярність набула рольова концепція особистості. Вона виходить з того, що особистість – сума соціальних ролей, які людина опановує на протязі свого життя. Ця концепція вельми операціональна з точки зору соціологічної теорії, бо пов'язує особистість з соціальними структурами, інститутами, цінностями та нормами, що функціонують в їх межах; вона пояснює генезис особистості, механізм її формування в залежності від порядку опанування нових ролей. Але рольова концепція затьмарює індивідуальність, здатність особистості бути неповторним і унікальним феноменом.

При розгляді особистості виникають певні методологічні труднощі. Якщо людину можна вивчати візуально (наочно), досліджувати її анатомію та фізіологію, розтинати тощо, то особистість – "тонка" матерія: у мікроскоп її не побачиш і у формалін не покладеш. Зовнішні ознаки особистості – вторинні, похідні. Наприклад, про особистість "промовляють" і зовнішність, і одяг, і культура мови, і речі, що їх використовує людина. Але все це – зовнішня форма, побічні ознаки. Важливими є "внутрішні" соціокультурні ознаки людини, структура особистості та функції її елементів.

#### Структура особистості.

Особистість до певної міри повторює суспільство. Вона подібно до того, як крапля води віддзеркалює всесвіт, відбиває соціальне оточення, особливості історичної епохи. Це робить особистість складною соціокультурною системою. Щоправда, її сутність і структура по-різному трактується науковими напрямками: дискусії точаться навколо питання про співвідношення біологічного (генетичного) та соціального і розумового у побудові особистості. Відома модель З.Фрейда (1856–1939) має тяжіння до біологічного, підсвідомого, ірраціонального. Він виходив з того, що біологічне знаходиться у антагонізмі до соціального, і, таким чином, сама природа програмує конфлікт людини і суспільства. Особистість, за Фрейдом, нагадує айсберг, що, як відомо, на 9/10 свого обсягу є зануреним у воду. "Надводна" частина особистості – це свідомість і те, що вона породжує, контролює; "підводна" – підсвідомість, успадковані біологічні інстинкти, імпульси, які становлять незалежну від свідомості сферу буття людини. Структура особистості, за Фрейдом, має три рівні.

А. Ід (Воно) – природжені пристрасті, джерело енергії, що живить потяг до задоволення. Енергія накопичується і виникає внутрішня напруга; людина задовольняється, коли енергія "знаходить вихід", що створює потужні імпульси, мотиви поведінки особи.

Б. *Его(Я)* – регулятор, що затримує "вихід" енергії до появи придатного об'єкту розрядки напруги. Цей рівень формується на основі власного досвіду людини.

В. *Супер-его* (Над-Я) – суто соціальна компонента, що вимагає від людини правильної поведінки відповідно до норм; здатність суб'єкта критично оцінювати свої дії; сфера моралі й відповідних почуттів (провина, сумління, співчуття, гордість, шляхетність тощо).

Фрейд вважав, що людьми керують дві головні пристрасті, які утворюють головний зміст першого, базового рівня особистості – "*інстинкт життя*" (сексуальність, лібідо або Ерос) та "*інстинкт смерті*" (потяг до руйнування, Танатос). Це – природжені імпульси, які контролюються та придушуються суспільством. Особа мусить постійно стримувати свої потяги, що створює головну колізію людини та суспільного життя. Соціальність тепер полягає в тому, що біологічні імпульси затиснуті у лещата, а природна енергія знаходить собі альтернативні "виходи" – сублімується (перевтілюється) у різноманітні культурні форми активності (праця, творчість, мистецькі образи, світ ідей тощо). В разі, коли третій рівень особистості руйнується (або він сформований не в повному обсязі), людина може перетворитися на звіроподібну істоту, що, як вважав Фрейд, відбувається в дійсності з деякими психічно хворими, злочинцями, збоченцями, або подібний ефект супроводжує масові психопатії (війна, паніка, погроми).

Особистості притаманні чотири функції: а) *індикація*; б) *інтерналізація*; в) *самість*; г) *інтерація*. Людина, що набуває цих рис перетворюється на особистість. Розглянемо їх докладно. Мід визначав особистість як рефлексивний процес, що народжує індикації: людина помічає речі та фіксує відповідні значення або самостійно надає предмету певного значення. Здатність оперувати значеннями – фундаментальна ознака особистості. Ця функція, у свою чергу, відчиняє двері для сприйняття людиною культури й спілкування з іншими особами. Інтерналізація – процес засвоєння, опанування "зовнішніх" цінностей, норм, культурних чинників. Джерелом інтерналізації можуть бути інші люди, письмові документи, інформаційні системи, власні спостереження. Самість є властивістю людини бути об'єктом для самої себе. Індивід може звертатися до себе з запитаннями, отримувати відповіді, тобто *самість* – здатність особистості вести внутрішній діалог. Вона дозволяє: а) *усвідомлювати себе*; б) *мати концепції про себе*; в) *апелювати до себе*; г) *діяти по відношенню до самого себе*. Нарешті, функцією особистості є інтерація – налагодження зв'язків з іншими людьми, здатність особи бути суб'єктом соціального зв'язку. Ця функція інтегрує попередні, адже спілкування вимагає від особи орієнтуватися в системі значень, цінностей, норм і критично сприймати себе, корегувати свою поведінку.

Кожна особистість має дві сторони: типове, що поєднує людину з загалом, споріднює її з іншими особами; індивідуальне, неповторне, своєрідне. Дж. Г. Мід подав таку "формулу" особистості:

## **ME + I = SELF, де**

**ME** – соціальне, **I** – індивідуальне, **SELF** – особистість.

**ME** - це спомин про все, що об'єднує людину з суспільством; **I** – те, що людина зберігає при собі: внутрішні пристрасті, бажання, непередбачені дії, нарешті, свобода на відміну від контролю. Людина, яка позбавлена **I**, є деіндивідуалізованою, вона або становить гвинтик державної машини, або перетворюється на одномірну істоту, людину натовпу. Але й безкінечне розширення **I** не може бути прийнятним, бо це породжує анархію.

Соціальність не заперечує індивідуальності. Оригінальність, неповторність не можуть з'явитися поза соціумом. Освіта та моральне вдосконалення, професіоналізація й духовний розвиток роблять особистість багатогранною, підсилюють самість. Особистість знаходиться на перехресті багатьох кіл (соціальних груп). Входження у кожен спільний щось додає до рис особистості, робить її більш складною, породжує альтернативи. Зменшення соціальних контактів, неосвіченість, відчуженість від загальних інститутів звужують особистість, роблять її одномірною. Тоді людина живе за принципом "аби гроші й харчі", тобто вона деіндивідуалізована й жорстко детермінована матеріальними обставинами.

Індивідуалізація пов'язана з рівнем свободи людини. Свободу можна розглядати як можливість, право вибору, наявність суспільних альтернатив, що опановуються людьми. Демократичні та розвинуті суспільства дають людині більше потенційної свободи; тоталітарні та примітивні – різко скорочують діапазон альтернатив, а отже – свободу. Свободою, суспільними можливостями треба вміти користуватися; свобода несе у собі небезпеку; це – певний ризик порушити норми, закони, умовності суспільства, заподіяти шкоду іншим людям. Такі дії можуть тягти за собою покарання в різних формах. Вільною є та людина, яка хоче бути такою, яка докладає до цього зусилля.

Типове в особистості пов'язане з перебуванням людини в межах тої чи іншої спільності та засвоєнням певних спільних рис. Можна відокремити особистості українця та німця, бідного та багатого, фермера й військового, ліберала й консерватора, чоловіка та жінки, "білого" й "синього комірців", молоді та людини похилого віку тощо. Типологія особистості частково співпадає з соціальною та інституційною структурами суспільства. Але існують також інші підстави для відокремлення типів особистості: риси характеру, вдача людини, стиль життя, спрямованість особистості. Наприклад, "ділова людина" – це певна спрямованість особистості, риси характеру, стиль життя, зорієнтованість на роботу, бізнес за рахунок інших сфер діяльності.

## **2. Соціалізація: поняття, механізм, детермінанти.**

Відомий вислів проголошує: "людиною народжуються, а особистістю стають". *Соціалізація людини – це процес формування, розвитку*

особистості, що відбувається в тій мірі, в якій особа стає членом суспільства, суб'єктом соціальних зв'язків. В процесі соціалізації людина адаптується до соціальних інститутів, цінностей і норм. Загальною функцією соціалізації є самовідновлення соціуму, включення в соціальну та інституційну структуру нових генерацій. Прорахунки, невдачі, відхилення у цьому процесі мають тяжкі наслідки: з'являються цілі прошарки злочинців, людей з асоціальною поведінкою, що загрожують суспільству, порушують соціальний порядок, стабільність.

### **Механізм соціалізації.**

Соціалізація може бути з'ясована на підставі рольової теорії. Її прибічники залюбки цитують відомі шекспірівські слова: "Всесвіт – це театр. У ньому жінки й чоловіки – усі актори". Сенс соціалізації, згідно з цією теорією, полягає у тому, що людина на протязі життя опановує певну кількість соціальних ролей. Відповідно до цього особа мусить розв'язувати певне коло завдань, людині треба відповідати сукупності експектацій, тобто очікуванням, що супроводжують кожну роль. Експектації можуть бути трьох видів: а) експектації, що закладені у "сценарії" (норми, що регламентують поведінку людини відповідно до змісту ролі); б) експектації інших акторів (очікування людей, що знаходяться у зв'язку з суб'єктом); в) експектації "аудиторії". Функцію "аудиторії", зокрема, виконує так звана референтна група. Цей термін вперше використав американський психолог Г.Хайман в 1942 році. Референтна група – певне коло людей (іноді – уявлена, ідеалізована спільність), що є взірцем для суб'єкта (актора). Вона визначає чільні для даного середовища цінності та норми, стверджує чинники, які бажає наслідувати актор.

Людина, що претендує на певну професійну або сімейну роль мусить враховувати вимоги, що пов'язані з її виконанням. Іноді підготовка до опанування роллю триває довгий термін, бо суб'єкту належить отримати освіту, оволодіти практичними навичками, набути досвід, мати ті чи інші формальні ознаки, або навіть скласти іспити, прилюдно та у формальний спосіб засвідчити свою готовність виконувати роль. Механізм соціалізації включає три обов'язкові моменти: а) очікування (експектації); б) бажання особи відповідати очікуванням, грати відповідну роль за встановленими правилами; в) зміни у поведінці людини й розвиток особистості. В процесі соціалізації змінюється стан елементів особистості: інтерналізуються цінності та норми; з'являються нові інтереси, мотиви поведінки; накопичуються знання та практичні навички; навіть відбувається корекція характеру людини (придушуються риси, що заважають виконувати ту чи іншу роль, чи навпаки – "підсилюються" особливості, які потрібні для успішного виконання ролі).

В період найбільшої соціальної активності людина опановує велику кількість ролей одночасно. Це може викликати так званий рольовий конфлікт і бути джерелом внутрішньої напруги особистості. Він пов'язаний з необхідністю людини паралельно або поперемінно виконувати різноманітні ролі. Наприклад, на протязі одного дня чоловік здатний грати роль батька й



сина, начальника й підлеглого, водія й пішохода тощо. Такий вимушений калейдоскоп порушує цілісність особистості, може призводити до нервового перенапруження та навіть хвороби. До речі, діти дошкільного віку є цілісними особистостями, вони "грають" самих себе й не роздвоюються, не ховають свого внутрішнього стану. Якщо соціалізацію розглядати як опанування соціальних ролей, то цей процес протягом життя нагадує синусоїду: у першій половині – крива йде вгору, що відображає набуття ролей, а у старості людина починає втрачати звичні позиції та ролі. Верхівка синусоїди – найбільш активна фаза життя людини; у певному віці соціальна активність людини досягає свого піку. Але з втратою офіційних, навіть сімейних ролей остаточно десоціалізація людини не відбувається, бо залишається сформована особистість. Проте і особистість не є вічним даром. Внаслідок тяжкої психічної хвороби, хронічного алкоголізму, наркоманії особистість може руйнуватися, а людина – перетворюватися на несоціалізовану істоту. Така доросла людина не може існувати самостійно й потребує опіки, патронажу, немов дитина. Розпад особистості може бути наслідком люмпенізації та маргіналізації, коли людина, наприклад, втрачає професію, соціальне становище, скочується на "суспільне дно", стає жебраком тощо.

Існує теорія, що розглядає соціалізацію як відповідь людини на певний виклик обставин, інших суб'єктів. Труднощі та проблеми є кризою, яку людина мусить долати засобами вдосконалення, розвитку особистості. Наприклад, для молодшої людини кризовими точками є вибір професії, шлюб, військова служба, вихід з "сімейного гнізда" тощо. Кризи можуть бути як заплановані, так і раптові, що застають особу зненацька (трагічна загибель близької людини або розрив шлюбу внаслідок зради партнера). Існує циклічна теорія соціалізації, згідно з якою життя – закономірний ланцюг криз. Людина мусить подолати певну кількість криз і відповідно кожного разу піднятися на нову сходинку як особистість.

### **Детермінанти соціалізації.**

Існує певне коло факторів, що мають вплив на процес соціалізації. Їх особливості, характер, інтенсивність впливу суттєво позначаються на результатах соціалізації, а отже – відображаються в особистості. До цього кола належать: а) *генетичний фактор*; б) *стан фізичного довкілля*; в) *макросоціальні умови*; г) *мікросоціум*; д) *власне "Я" людини*. Розглянемо ці чинники більш докладно.

Фізична та інтелектуальна спадковість, гени, що передаються від батьків, мають свій вплив на вибір життєвих шляхів людини, а отже – перебіг соціалізації. Наприклад, здібний юнак має більше шансів вдало скласти тести, витримати іспити й потрапити до престижного навчального закладу, а це в свою чергу визначить його подальшу долю. Фізична сила, міцне здоров'я відкривають інші шляхи, наприклад, можуть бути підставами для кар'єри військового. Впертість як риса характеру або, навпаки, відсутність твердості та сили волі можуть, у цілком однаковій ситуації, розвести людей у різні боки, зробити їх долю різною. Генетичний фактор визначає стать особи, а

соціалізація юнаків і дівчат відбувається зовсім неоднаково. Щоправда, були часи, коли в СРСР генетичний фактор ігнорувався, а генетика не визнавалася за науку (40–50-і роки). Домінувала марксистська теза про те, що усі люди народжуються рівними, маючи однакові здібності та якості, а вже оточення, суспільство формують особистість. З цього робився важливий висновок: докорінна зміна суспільних обставин призведе до формування нової людини. Цікаво, що найрадикальніші революції та комуністичні експерименти не змінили суттєво людину, принаймні вона не змінилася на краще; їй притаманні ті самі чесноти й вади, що і взагалі властиві людям. Генетичний фактор попри наукові розробки, теорії та експерименти не підвладний людям, він діє об'єктивно, хоча і не є самодостатнім чинником соціалізації.

Стан фізичного довкілля "зачіпає" особистість в тій мірі, в якій клімат, географічне середовище, екологічна ситуація впливають на характер зайнятості (професійний вибір), циклічність діяльності та стиль життя, здоров'я і фізичне самопочуття особи. Наприклад, наявність у надрах корисних копалин змушує певну частину населення регіону займатися гірськорудною справою, найматися на роботу до копалень, шахт; натомість в іншому районі, де, наприклад, родючі ґрунти, переважає сільськогосподарський характер зайнятості і відповідний тип особистості. Ці зовнішні обставини не в останню чергу визначають напрямки соціалізації, характер освіти, професійні ролі.

Макросоціум – це все суспільство, його тип, рівень соціально-економічного розвитку, комплекс інститутів, характер культури. Процеси соціалізації у високорозвинутому та примітивному суспільствах значно різняться, незалежно від інших умов і обставин. На розвитку особистості відбиваються усі значні макросоціальні процеси: економічні кризи, війни, революції, культурні, релігійні течії та колізії. Щоправда, загальні явища мають особливість опосередковуватися близькими (до людини) чинниками.

Мікросоціум має переважний вплив на особистість і соціалізацію людини. Його складають малі групи, членом яких є особа: сім'я, друзі, сусіди, колектив, де людина працює або вчиться. Саме мікросоціум і опосередковує макрозміни. Вплив батьків, ближнього оточення формує особистість дитини і підлітка; референтні групи впливають на особу і у дорослому віці. Дуже важливими є безпосередні соціальні контакти, що примушують людей пристосовуватися до оточення, виконують функцію розповсюдження інформації, допомагають суб'єктам інтерналізувати цінності та норми.

Нарешті, фактором соціалізації залишається внутрішнє "Я", що властиве особистості. Це, на відміну від інших, – суб'єктивна детермінанта. Людина наділена розумом, волею, здатністю самостійно вибирати життєві шляхи, вона може бути "ковалем своєї долі". Якби цей фактор "не працював", людина від народження була б жорстко запрограмованою об'єктивними обставинами. Але добре відомі випадки, коли брати або сестри, що виховувалися в однакових умовах, ставали різними особистостями, навіть з протилежними рисами. Це важко пояснити детермінантам, що не залежать від свідомості та є об'єктивними за своєю суттю. Натомість різницю можна

зрозуміти, якщо пригадати структуру особистості, те, що Мід називає "І" – здатність особи до внутрішнього діалогу, "самість" людини. Людина несе всю відповідальність за наслідки своєї діяльності. Розвинута особистість, з яскраво окресленим "Я", менше залежить від зовнішніх обставин; вона здатна самостійно визначити цілі й напрямки своєї соціалізації, бути помітною індивідуальністю та не копіювати інших людей.

### **3. Соціалізація як інкультурація, інтерналізація, адаптація та конструювання соціальності.**

Як відбувається становлення людини як суб'єкта соціального світу? Яким чином діти освоюють соціальні ролі, норми і цінності, набувають навичок взаємодії з іншими людьми, отримують знання про устрій суспільства, в якому живуть? Л.С. Виготський стверджував, що новонароджена дитина вже є соціальною істотою. Поступово навколишній соціальний світ відкривається дитині в системі існуючих рольових взаємозалежностей, правил соціальної поведінки, культурних норм взаємодії. Саме на основі освоєння дитиною цього «поля» соціокультурних норм і правил відбудеться подальше формування персональної ціннісно-нормативної системи. Таким чином, соціальний світ повинен надати дитині деякий спектр досить чітко оформлених ціннісно-нормативних моделей і зразків соціальної поведінки для того, щоб можна було вибрати найбільш відповідні. Батьки ж можуть допомогти дитині, з одного боку, виступаючи трансляторами цих моделей (адже саме від них дитина вперше чує, що «можна», а що «не можна»), а, з іншого боку, намагаючись забезпечити найбільш повне задоволення тих потреб, які безпосередньо визначають характер дитячої соціалізації: потреб у активних контактах, в любові і в безпеці. Процес соціального розвитку особистості, як і взагалі процес розвитку, відбувається в активній взаємодії особистості з соціальним середовищем. Соціалізація визначається як двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння людиною соціального досвіду шляхом входження в систему зв'язків соціального середовища, а з іншого боку – активне відтворення і перетворення цієї системи в діяльності людини. Які ж особливості соціалізації наше суспільство має в даний час? Сьогодні можна говорити про загальну дестабілізацію соціального життя та ціннісно-нормативну кризу нашого суспільства. Криза виражається не тільки і не стільки у відсутності соціальних норм і цінностей, скільки в тому, що сьогодні вони не утворюють чітко структурованих нормативних моделей. На думку Г.М. Андрєєвої [Андрєєва Г.М., 1996], переходячи на новий етап соціалізації, людина опиняється не тільки на традиційному для даного етапу «перехресті» соціальних виборів, але і в ситуації, коли встановлені на ньому громадські «світлофори» дають суперечливу інформацію, а то й не працюють зовсім. Найбільш яскраво це можна бачити при аналізі підліткового етапу соціалізації, так як підлітковий вік є традиційним об'єктом при вивченні проблем соціалізації. Видається, що найбільш складним для людини епохи соціальних змін є вирішення завдання планування своєї діяльності в

соціальній сфері (а для підлітка – рішення одного з найважливіших вікових завдань періоду отроцтва: формування життєвого плану), бо сьогодні воно вимагає врахування напрямків і темпів зміни соціальної реальності, а також високої особистої толерантності до невизначеності.

Згідно Г.М. Андрєєвої, у процесі соціалізації можна виділити як мінімум три грані. По-перше, акцент в аналізі соціалізації може бути зроблений на трансляції цінностей і моделей поведінки, які задаються культурно. Соціальний розвиток особистості в цьому випадку буде розглядатися переважно як процес інкультурації (на відміну від соціалізації, поняття «інкультурація» передбачає навчання людини традиціям і нормам поведінки в конкретній культурі. Це відбувається в процесі відносин обміну між людиною та її культурою, при яких, з одного боку, культура визначає основні риси особистості людини, а з іншого – людина сама впливає на свою культуру). По-друге, процес соціалізації може бути зрозумілий як процес власне засвоєння, інтерналізації різних аспектів соціального досвіду, і, відповідно, акцент у дослідженнях буде поставлений на механізмах цього засвоєння і самому змісті засвоєного. По-третє, увага може бути приділена переважно аналізу можливих результатів соціалізації, і в даному випадку мова скоріше буде йти про соціалізацію як адаптацію. Зауважу, що всі ці три грані соціалізації в цілому відображають пасивну сторону соціалізації: момент «входження» людини в суспільство. Менше уваги в дослідженнях приділяється активному відтворенню людиною засвоєного соціального досвіду. З цієї точки зору необхідно виділити і четверту грань соціалізації – процес конструювання соціальної реальності.

Соціалізація як інкультурація. Увага дослідників до ролі культури в індивідуальному розвитку пов'язана в основному з очевидним контрастом між різноманітністю звичаїв і вірувань різних народів (культурною варіативністю людства) та певною інваріантністю сутності людини. Як співвідносяться параметри унікального (властивого конкретній культурі) і загального (властивого різним культурам) у розвитку індивіда – ось те питання, яке поставив кроскультурний підхід в психологічному аналізі. Соціальна психологія орієнтована на аналіз факторів культури у соціальному розвитку особистості – формуванні соціальної поведінки, становленні системи персональних цінностей і Я-концепції. В основному виділяються три історично сформованих напрямки аналізу: дослідження культурних відмінностей перцептивних процесів, мислення та пам'яті. На сьогоднішній день більшість дослідників дотримуються точки зору, згідно якої культурне середовище не впливає безпосередньо на психічні процеси, а задає існування певних соціальних практик. У значущому значенні культури для людини легко переконатися: варто їй опинитися в інакшому культуральному оточенні, просто зіткнутися з іншою культурою, як норми соціальної поведінки, які здавалися очевидними (від нормативів величини міжособистісної дистанції в спілкуванні до норм взаємодопомоги, відносин домінування / підпорядкування, способів вирішення конфліктних ситуацій), перестануть бути такими. Особливості соціалізації визначає нормативний

канон людини в культурі: чи буде підтримуватися різними її інститутами активність чи пасивність підростаючої людини, її прагнення до індивідуального успіху або орієнтація на колективні досягнення, інтернальний або екстернальний локус контроль, множинність або структурна «зібраність» Я-концепції. Так, в американській культурі історично склалася висока оцінка таких, наприклад, особистісних якостей як впевненість у собі та вміння володіти собою, і, отже, в процесі соціалізації дитина буде орієнтована саме на цю модель – інститути соціалізації будуть формувати в неї навички впевненої та стриманої в прояві негативних почуттів соціальної поведінки, дані якості будуть представлені як цінності на рівні індивідуальної свідомості. Таким чином, соціалізація може бути зрозуміла як процес входження людини в культуру свого народу, а сам термін замінений терміном інкультурація. Поняття інкультурації було введено в науковий обіг американським культурантропологом М. Херсковіцем. Він розглядав культуру як «створену людиною частину середовища, що включає знання, вірування, мистецтво та звичаї». У процесі інкультурації, на його думку, індивід освоює властиві культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого формуються його когнітивна, емоційна і поведінкова подібність до членів даної культури та відміна від членів інших культур. Процес інкультурації починається з моменту народження – з придбання дитиною перших навичок і освоєння мови, а закінчується, можна сказати, зі смертю. Він відбувається здебільшого не в спеціалізованих інститутах соціалізації, а під керівництвом старших, на власному досвіді, тобто відбувається навчання без спеціального навчання. Однак Херсковіц особливо підкреслює, що процеси соціалізації та інкультурації проходять одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати як член суспільства.

Соціалізація як інтерналізація. Процес соціалізації може бути розглянутий з точки зору механізмів трансляції соціального досвіду: в цьому випадку соціалізація виступає як інтерналізація. Як правило, мова йде про дві основні сторони даного процесу: 1) засвоєння моделей поведінки; 2) засвоєння соціальних значень: символів, цінностей і установок. На сьогоднішній день в соціально-психологічній літературі, яка присвячена проблемі соціалізації, можна зустріти два трактування поняття інтерналізації: в широкому сенсі вона розуміється як синонім соціалізації, у вузькому – як її приватна варіативність, як сукупність мотиваційних і когнітивних процесів, за допомогою яких зовнішні соціальні вимоги стають внутрішніми вимогами особистості. Типовим прикладом, який доводить це положення, може служити концепція морального розвитку Л. Колберга.

Соціалізація як адаптація. Вперше принцип подібного підходу до особистості був закладений на межі століть соціологом Ф. Гіддінгсом (1855-1931). Саме він вперше визначив в якості ведучого завдання соціалізації таке пристосування людини до суспільства, яке забезпечує їй успішне функціонування. З цього моменту процес досягнення достатньої відповідності людини вимогам соціального середовища визначається як

процес соціальної адаптації, а порушення його – як дезадаптація. У своєму аналізі соціальної успішності людини Ф. Гіддінгс виходить з наявності / відсутності у неї певних особистісних рис. Так, з його точки зору, незалежно від інших факторів більш «соціально бажаними» є люди уважні, відповідальні, незалежні в думках, які прагнуть принести користь суспільству. Навпаки ж, безвідповідальні, байдужі, егоїстичні індивіди приречені на погану пристосованість до соціального середовища та неуспіх. Як наголошується в психологічних роботах, присвячених даному питанню, ця проблема по-різному постає в різних теоретичних орієнтаціях. Так, з точки зору біхевіоризму, соціально-психологічна адаптація розуміється як процес, за допомогою якого досягається стан соціальної рівноваги між індивідом і групою, як відсутність конфліктних відносин людини з найближчим соціальним оточенням. Основна увага психоаналітичних концепцій при аналізі адаптації направлена на формування та розвиток захисних механізмів особистості, причому сам процес адаптації виступає як багаторівневий, а психологічні захисти можуть відігравати для особистості як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль. З точки зору інтеракціонізму, соціально-психологічна адаптація – це успішне виконання особистістю нормативного рольового репертуару і вміння вирішувати рольові конфлікти, що виникають. Що стосується емпіричних досліджень процесу соціально-психологічної адаптації, то в цілому виділяють три низки факторів, що визначають успішність соціально-психологічної адаптації до соціальних змін. Це, по-перше, здатність людини до зміни своїх ціннісних орієнтацій і Я-концепції, по-друге, вміння знаходити певний «баланс» між своїми ціннісними орієнтаціями і соціальною роллю, по-третє, орієнтація не на конкретні соціальні вимоги, а на прийняття універсальної системи цінностей.

Соціалізація як конструювання соціальності. Практично у всіх визначеннях і підходах до соціалізації так чи інакше згадується активна роль самого індивіда в даному процесі. Активність суб'єкта проявляється у багатьох сферах, наприклад: у виборчому відношенні до можливого рольового репертуару та в способах вирішення рольових конфліктів; у виборі тієї чи іншої стратегії поведінки подолання у важких життєвих ситуаціях; в способах самопрезентації та в прихильності певній системі цінностей. Спираючись на теоретичні положення символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда і Г. Блумера (1900-1987), сучасні прихильники даної точки зору затверджують роль людини як творця свого соціального світу та не розглядають невідповідність індивіда вимогам суспільства як недолік, що вимагає примусового пристосування, а вважають подібну неузгодженість основним джерелом соціальної динаміки.

Людина конструює образ соціального світу та уявлення про себе як про частину цього світу, що створює соціальну ідентичність. Цей образ стає для людини створеною соціальною реальністю. Відповідно відомій «теоремі У. Томаса», те, що мислиться як реальне, стає реальним за своїми наслідками.

#### **4. Виховання та інститути соціалізації.**

Соціалізація здебільшого – не хаотичний процес; впорядкування, контроль, управління соціалізацією досягається за допомогою виховання та освіти. Існують інститути, головною функцією яких (або однією з функцій) є виховання людини. Основними інститутами соціалізації є *інститути сім'ї та освіти*. Певну соціалізуючу роль відіграють народні традиції й фольклор, засоби масової інформації, інститут релігії, трудові колективи. Відповідно є соціальні ролі, що "спеціалізуються" на освіті та вихованні: вчитель, професор, священик, вихователь дитячого садку, не кажучи вже про батька та матір. Вони відносяться до чинників зовнішнього впливу на особистість. Але не менш важливе значення має самовиховання, коли індивід стає по відношенню до себе "вчителем", "вихователем", поєднує функції суб'єкта та об'єкта соціалізації.

Є певні напрямки, відповідно до яких в суспільстві здійснюється процес виховання. Ці напрямки залежать від моделі особистості, що є прийнятною для суспільства або якоїсь його частини. Наприклад, у тоталітарному суспільстві перевага надається так званому ідейно-політичному або ідеологічному напрямку, бо він забезпечує формування відданих режиму особистостей, лояльних до влади та системи. В колишньому СРСР багато уваги приділялося атеїстичному та інтернаціональному вихованню, що відповідало політико-ідеологічній доктрині Москви.

В усьому світі віддається належне: *а) трудовому вихованню; б) патріотизмові; в) моральному (релігійному) розвитку особистості*. Праця – виток суспільного та особистого багатства, знаряддя досягнення певного статусу. Молода людина мусить мати не тільки відповідні знання й навички, але вона повинна психологічно бути готовою до праці, бути підприємливою, рухливою, не сидіти "склавши руки". Праця стає цінністю у свідомості людини – ось завдання трудового виховання. Ця цінність є важливою складовою свідомості та світогляду, довкола якої формуються інші засади та цінності.

Патріотизм у широкому сенсі – це те, що пов'язує людину з загальним, землею предків, нацією, державою, містом або селом, де народилася або мешкає людина. Патріотизм – небайдужість до загальних справ, вміння (й готовність) особисті власні інтереси корегувати з суспільними, національними, колективними потребами і цілями; це – піклування про довкілля, природу, землю; це – здатність, в разі потреби, захистити Батьківщину; це – законослухняність, повага до держави та її атрибутів.

Здорова мораль, здатність людини до самоконтролю та самообмеження в ім'я підтримки нормальних, прийнятих стосунків з іншими людьми, породжує міцну сім'ю та стабільне суспільство. Мораль не абстрактна, а імовірніше конкретна. Це – етика праці, людських стосунків, це поважливе ставлення до батьків і предків; це певні стосунки чоловіка та жінки, батьків і дітей і т.ін. Витоки сучасної європейської моралі – у християнській традиції, хоча у секуляризованому суспільстві моральні норми вже мають світський характер.

Соціалізація, виховання, освіта – процеси, що дозволяють нагромаджувати так званий *соціальний капітал*. Він накопичується на протязі багатьох років відповідно до набуття людиною знань, навичок, цінностей і норм. Цей капітал може приносити особі дивіденди, але він не зменшується з роками і не тоне. Соціальний капітал дозволяє людині, по-перше, користатися значною свободою, вибирати альтернативи, адже індивіди, що його накопичили, мають попит і високо цінуються; по-друге, розширити межі активного життя, тобто він "сприяє соціальному довголіттю. Таким чином, роки, що віддані освіті, накопиченню професійних якостей, не є марно витраченими: вони дають вигоди протягом всього життя людини.

## 5. Гендерна соціалізація

На сьогоднішній день все більшої популярності набувають кроскультурні дослідження відмінностей в статевої поведінці. Теза про те, що гендерні ролі залежать від культури, давно не піддається сумніву, але лише в останнє двадцятиріччя вона була підтверджена не тільки етнографічними описами. Так в сучасних гендерних дослідженнях відзначається залежність ступеня вираженості традиціоналізму в розумінні ролей чоловіка та жінки, по-перше, від особливостей ранньої соціалізації хлопчиків і дівчаток [Кон І. С.], по-друге, від ступеня диференційованості соціальних практик [Майерс Д.], і, по-третє, від ступеня прихильності тієї чи іншої культури до загальносвітових тенденцій, зокрема глобалізації соціально-економічного розвитку [Крайг Г.]. Елліс Іглі пропонує теорію, що описує процес гендерної соціалізації як взаємодію культурних і біологічних факторів. Ці фактори в процесі соціалізації з дитинства зумовлюють міжстатевий поділ праці. У дорослому житті підставою гендерних відмінностей в соціальній поведінці є ролі, які відображають міжстатевий поділ праці. Чоловіки схильні виконувати ролі, що вимагають демонстрації соціальної та фізичної сили, а жінки більш тяжіють до виконання ролей, в яких можна проявити турботу та увагу до оточуючих. Таким чином, представники кожної статі схильні демонструвати ту поведінку, якої від них і чекають, і в результаті вони відточують свої навички, своє мистецтво саме в цій ролі. Отже, біологічні фактори в процесі соціалізації впливають на вибір соціальних ролей, які, в свою чергу, впливають на те, ким ми стаємо. Дослідники відзначають актуальність вивчення наступних аспектів процесу становлення гендерної ідентичності:

1. Характер впливу батьків і стилів виховання на динаміку прийняття гендерних ролей.
2. Роль однолітків тієї ж та протилежної статі на формування гендерної ідентичності підлітків.
3. Порівняння специфіки гендерної ідентичності в молодшому підлітковому віці зі старшим підлітковим віком, а також подальшими віковими етапами.



4. Дослідження можливого зв'язку інтенсифікації гендерної ідентичності з особливостями ранніх романтичних і статевих відносин підлітків.

5. Дослідження стійкості гендерних стереотипів в часі.